

Výzkum absolventů vysokých škol

K některým výsledkům a aspektům sociologického výzkumu uplatnění absolventů vysokých škol v praxi

RUDOLF FRANĚK

Ústav marxismu-leninismu ČVUT,
Praha

V sedmdesátých letech se v naší společnosti začal šířejí rozvíjet sociologický výzkum absolventů vysokých škol. To odpovídá nejen poměrně rychlému růstu počtu absolventů vysokých škol, ale i jejich rostoucímu významu při plnění stále náročnějších a složitějších úkolů v rozvoji naší socialistické společnosti.

Rychlý rozvoj socialismu je spojen s rostoucí úlohou vzdělání a zejména vysoce kvalifikovaných pracovníků ve všech oblastech práce a společenského života. XVI. sjezd KSČ zdůraznil mimo jiné význam vzdělání, vědy a technického pokroku. Pokud jde o střední a vysoké školy, je velmi důležité, aby z nich „vycházeli absolventi, kteří jsou dobře odborně i politicky připraveni pro praktický život, jsou schopni zavádět výsledky vědy a techniky do výroby, být nositeli všeho pokrokového, co podmiňuje další rozvoj naší země. Ve vzdělání je velké bohatství naší společnosti, které musíme ještě lépe využívat.“ [Sborník 1981: 38]

Sociologický výzkum je jedním ze zdrojů poznání stupně a způsobu využívání vzdělání a vědy ve společenské praxi. V této oblasti připadá významná úloha absolventům vysokých škol. Sociologický výzkum umožňuje odhalit faktory, které podstatným způsobem ovlivňují proces jejich uplatnění ve společenské praxi a tím dílčím způsobem přispívá k efektivnějšímu využití vzdělání a vědy v naší společnosti. Kromě toho umožňuje prohloubit kvalitu analýzy práce vysokých škol i jejich studentů.

Předmětem článku jsou jen některé otázky sociologického výzkumu absolventů vysokých škol; hlavní pozornost je věnována problematice jejich uplatnění ve společenské praxi.

Počet absolventů se postupně zvyšuje. Jestliže v r. 1945 činil 3560 osob ročně, pak v r. 1948 se zvýšil na 7600 osob a v r. 1979 již na téměř 30 tis. osob. Podrobnější údaje obsahuje tabulka č. 1.

V letech po druhé světové válce úspěšně ukončilo vysokoškolské studium téměř 500 tisíc osob. To představuje poměrně velmi početnou skupinu vysoce kvalifikovaných pracovníků, která může ovlivnit a také ve skutečnosti ovlivňuje technický, ekonomický i sociální pokrok v naší společnosti. Z hlediska oborů připadá největší počet absolventů na oblast společenských věd (zejména učitelství) a věd technických.

Problematika absolventů vysokých škol je natolik společensky závažná, že si vynucuje rozsáhlý a kvalifikovaný sociologický výzkum. Proto je nutno pozitivně ocenit iniciativní přístup ministerstva školství ČSR a SSR, jímž byly zajištěny poměrně rozsáhlé výzkumy tohoto typu pracovníků. Jde o výzkumy realizované v ČSR v r. 1972 a v SSR v r. 1973. Jejich předmětem byli všichni absolventi vysokých škol po 5 letech ukončení studia (tj. absolventský ročník 1967). V r. 1978 se uskutečnila další etapa výzkumu (pouze na Slovensku) na výběrovém souboru absolventů vysokých škol z roku 1972.

Tabulka 1. Vývoj počtu absolventů vysokých škol v ČSSR v letech 1945–1979*

Rok	ČSSR	ČSR	SSR
1945	3 560	3 401	159
1948	7 595	6 862	733
1951	8 675	7 405	1 270
1960	11 966	7 943	4 053
1970	18 408	12 226	6 182
1979	29 306	17 940	11 366

* Údaje jsou zpracovány podle *Statistické ročenky Republiky československé*, rok 1957, a *Statistické ročenky ČSSR*, rok 1977; 1980.

Kromě těchto výzkumů, které se týkaly všech oborů, byly v sedmdesát letech provedeny výzkumy absolventů určitých oborů (například učitelů ekonomických oborů, vysokých škol technických, zemědělských atd.).

K pozitivním stránkám výzkumné činnosti patří, že se neomezila jen šetření absolventů samých, ale zaměřila pozornost i na jejich zaměstnavatelské organizace. Tento postup umožnil konfrontaci výpovědí absolventů a jejich zaměstnavatelů v řadě společensky důležitých otázek.⁽¹⁾

Přechod absolventů vysokých škol do praxe představuje poměrně složitý proces, jehož obsahem je přeměna ve skutečné odborníky, vysoce kvalifikované pracovníky. V témže období se absolventi stávají ekonomicky aktivní a postupně překonávají ekonomickou závislost na rodině, z níž pocházejí.

Přechod do praxe, do zaměstnání, tvoří významnou etapu a v určitém smyslu důležitý přelom v životě zejména u těch, kteří byli frekventanty denního studia. V předcházejícím období převládala v jejich životě příprava na budoucí práci a povolání, a to příprava dlouhodobá, podstatně delší než u ostatní populace. Po úspěšném absolvování vysoké školy začíná nová etapa, v níž zjevně převládá využívání a rozvoj získaných poznatků, včetně jejich prosazování v praxi, tj. v nových podmínkách a odlišném prostředí.

Přechod do pracovní organizace je spojen s novými formami vztahů mezi lidmi — v době vysokoškolského studia šlo především o sociální kontakty s lidmi stejné sociální skupiny, tj. studenty, zatímco v praxi se podstatně rozšiřují kontakty s příslušníky dalších společenských skupin (dělníky, ostatními zaměstnanci, rolníky, s lidmi různých věkových kategorií s většími odbornými a politickými zkušenostmi atd.). Současně vzniká nová kvalita vazeb mezi jednotlivcem a skupinou: jestliže jako studenti odpovídali převážně sami za sebe, jako absolventi se stávají součástí širšího pracovního kolektivu (kde jejich práce představuje jen určitou část pracovního procesu), ale i pracovních skupin, kolektivů. Absolventi vysokých škol se postupně stávají součástí nových sociálních skupin — inteligence a z toho vyplývají změny v charakteru jejich postavení, úlohy, ale i hodnocení ostatními lidmi a celou společností.

Obsahově se dosavadní výzkum absolventů vysokých škol zaměřuje zejména na problematiku jejich uplatnění v praxi. V této souvislosti je možno uvést, že

(1) Otázkami uplatnění absolventů se zabývá A. Kunstová [1978]. Výzkumy absolventů vysokých škol různých oborů viz například B. Hubáčková [1980], E. Jukl [1970]. Zpráva z III. etapy výzkumu studujících učitelství [1978], Výzkum absolventů vysokých škol technických — účastníků postgraduálního studia [1978]; výzkumy zaměstnavatelů viz například Výzkum ředitelů škol I. a II. cyklu ve Středočeském, Západočeském a Jihomoravském kraji [1974] — výzkum se týkal absolventů učitelství fakult, kteří ukončili studium v r. 1971.

Tabulka 2. Funkční zařazení absolventů vysokých škol v ČSR (podle požadovaného školního vzdělání) — údaje z r. 1972*

	počet respondentů v %
1. požadované vysokoškolské vzdělání	
a) vlastního oboru	75,0
b) jiného oboru	7,1
2. nižší než vysokoškolské vzdělání	16,7
3. neuvedeno	1,2

* Podrobněji viz *Uplatnění absolventů vysokých škol ČSR v praxi*. Závěrečná zpráva z provedeného průzkumu MŠ ČSR, leden 1974.

termín uplatnění v praxi se používá především u absolventů vysokých škol. Podstatně méně často se s ním setkáváme u ostatních skupin pracujících. Je to dáno pravděpodobně tím, že využití znalostí, dovedností a schopností absolventů vysokých škol (při vysokém stupni zastoupení teorie v jejich dosavadní přípravě na povolání) představuje v praxi velmi náročný úkol a složitý problém, obtížnější než u pracovníků s nižším stupněm vzdělání. Výsledky dosavadních výzkumů dokazují, že uplatnění těchto vysoce vzdělaných pracovníků v praxi představuje závažný společenský problém.

Zásadní význam v procesu zapojování absolventů do praxe má jejich vztah ke společnosti jako celku (k socialistickému společenskému zřízení), jejím reálným potřebám a zájmům, a vztah k vlastnímu oboru. Celkově lze uvést, že vztah absolventů k naší společnosti je zcela pozitivní. To však neznamená, že při jeho realizaci nevznikají žádné problémy.

Převážná většina absolventů vysokých škol nemá při vstupu do prvního zaměstnání žádné obtíže. Potíže uvádí zhruba $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ absolventů. Spočívají zpravidla v získání zaměstnání, které by zajišťovalo splnění zájmů a požadavků jak absolventů, tak pracovních organizací. Při volbě konkrétního zaměstnání preferují absolventi odborné zájmy — práci, která odpovídá vystudovanému oboru či specializaci; tento faktor má v jejich rozhodování nejdůležitější úlohu. K tomu přistupuje perspektiva dalšího odborného růstu. Vedle odborného zájmu vystupuje do popředí otázka lokality pracovní organizace. Absolventi usilují o to, aby budoucí pracoviště bylo v místě jimi plánovaného trvalého bydliště. Uvedené snahy mají dlouhodobý charakter a byly zjištěny i při výzkumu studentů vysokých škol. Podrobněji viz R. Franěk—G. Denská [1978].

O poměrně vážném problému uplatnění absolventů vysokých škol v praxi svědčí jejich funkční zařazení v pracovní organizaci. Podle výsledků výzkumu jejich uplatnění po 5 letech od ukončení studia zastává pracovní funkci, pro niž je předepsáno vysokoškolské vzdělání, 80—90 % absolventů — viz tabulka 2.

Pro srovnání uvedeme výsledky výzkumů absolventů vysokých škol na Slovensku (z r. 1978). Podle nich 78 % absolventů nastoupilo do pracovních funkcí, kde bylo předepsáno vysokoškolské vzdělání, a po 5 letech jejich praxe se počet zvýšil na 90 %. Podobná situace byla zjištěna i v rámci 2. etapy mezinárodního výzkumu absolventů vysokých škol. Podle neúplných výsledků tohoto výzkumu, provedeného v r. 1980, zastávalo v ČSR zhruba 81 % respondentů pracovní funkce s předepsaným vysokoškolským vzděláním [Šuran 1980].

Při podrobnější analýze zjišťujeme značné rozdíly mezi absolventy různých oborů. Nejpriznivější situace, a to dlouhodobě, je u absolventů lékařských fakult (všichni nastupují na místa s požadovaným vysokoškolským vzděláním).

Dále následuje oblast přírodních a společenských věd, z nich především učitelství. Naproti tomu u absolventů technických a zemědělských vysokých škol je situace méně příznivá. Například podle výzkumu v SSR z r. 1978 stoupilo necelých 52 % absolventů technických oborů do funkcí s požadovaným vysokoškolským vzděláním. Po 5 letech jejich praxe (jde o absolventský výzkum z r. 1972) se situace podstatně změnila — téměř 89 % absolventů vykonávalo pracovní funkce s předepsaným vysokoškolským vzděláním nebo dokonce s vědeckou hodností kandidáta věd. Současně je však nutno vzít v úvahu, že zhruba 70 % působil v oboru, který odpovídal jejich vysokoškolské specializaci [Šuran 1980].

Zařazení na příslušné pracovní místo je sice velmi důležité, ale nevypovídá přesně o skutečné náplni práce, o stupni využití vzdělání a celkové kvalifikaci. Velká část absolventů vysokých škol vykonává v rámci svého povolání takovou práci, u níž jsou nároky nižší, než na jaké je připravila vysoká škola.

V tomto směru převládá u absolventů vysokých škol nízký stupeň spokojenosti. Zvláště výrazné je to u některých technických a zemědělských oborů.

Při hodnocení stupně uplatnění absolventů vysokých škol v praxi je nutno vzít v úvahu nejen jejich zájmy a požadavky, ale i charakter vysoké školy, její přípravu a zájmy, možnosti i postup zaměstnavatelů, pracovních organizací.

Pokud jde o vysokoškolskou přípravu, absolventi pozitivně oceňují úroveň teoretické přípravy a většinou ji považují za dostatečnou nebo vyšší, než požaduje jejich činnost v praxi. Určitou slabinou v přípravě je aplikační složka, schopnost efektivně využít získané poznatky v praktické činnosti a v nových podmínkách. Vzhledem k tomu, že nejpočetnější složkou výzkumu byli absolventi učitelských a technických oborů, uvedeme některé základní informace o těchto dvou velkých skupinách.

Určité nedostatky či slabší stránky v činnosti mladých učitelů se projevují v pedagogické praxi a dále pak v metodické a pedagogicko-psychologické složce jejich přípravy. V tom se shodují jak názory absolventů samých, tak i názory ředitelů zkoumaných škol. Podle výsledků výzkumu ředitelů základních a středních škol $\frac{2}{3}$ z nich uvedly, že mladí učitelé mají potíže s metodickou složkou výuky. Za jednu ze základních příčin byl považován nedostatek pedagogické praxe v době studia. V nejnovějším výzkumu absolventů vysokých škol (z r. 1980) se tento poznatek potvrzuje. Jedna z běžných připomínek k vysokoškolské přípravě bývá formulována takto: Vysoká škola — pedagogické kulty — dávají posluchačům dostatek odborných vědomostí, ale neučí, jak tyto znalosti a dovednosti co nejlépe předat žákům — tedy, nedostatky v teorii učování jednotlivých předmětů.

U absolventů technických oborů jsou rovněž dlouhodobě pozitivně hodnoceny teoretické znalosti oboru. Slabší stránky se projevují v aplikaci a v některých oborech k tomu přistupují nedostatky ve znalostech aplikované matematiky a výpočetní techniky.

V činnosti inženýrů-techniků se velmi naléhavě prosazuje nutnost spojení technického rozvoje s ekonomikou. Zde se projevují u absolventů poměrně velké nedostatky, a to jak ve znalostech, tak i v určitém podceňování ekonomických aspektů inženýrské práce. „Přitom inženýr ve všech předvýrobních úkonech, v provozu, v technologii, ve všech útvarech závodového a podnikového řízení, běžně řeší problémy, které vyžadují zvažovat ekonomická kritéria a hodnotu řešení.“ [Rychecký 1976]

Další významnou složkou v rámci inženýrů-techniků je organizace práce a řízení pracovních kolektivů. I v této složce se vyskytují nedostatky již v době vysokoškolského studia.

Obecně lze shrnout, že absolventi vysokých škol pocítují v prvním období po nástupu do praxe určité nedostatky ve spojení teorie a praxe, a to ve většině oborů. Tyto otázky vystupují již dlouhodobě do popředí a jejich řešení není jednoduchou záležitostí, zejména když vysoké školy stojí před úkolem vychovávat absolventy se širokým odborným profilem.

Uvedené problémy ve vysokoškolské přípravě potvrzují závažnost procesu adaptace absolventů vysokých škol. V období nástupní praxe se v pracovních organizacích setkáváme se dvěma přístupy k této otázce: v prvním případě je nástupní praxe chápána jako plánovitě řízená činnost, při níž jsou respektovány jak základní charakteristiky absolventů, tak i specifická situace v pracovní organizaci. Výsledky tohoto přístupu mají převážně pozitivní charakter. Ve druhém případě se v nástupní praxi prosazuje spíše živelnost, což negativně působí na stupeň pracovní aktivity a iniciativy absolventů vysokých škol.

Péče pracovních organizací o nové absolventy představuje významný činitel, který ovlivňuje celkový charakter procesu adaptace. Podle výsledků výzkumu zhruba polovina absolventů hodnotí nástupní praxi a péči pracovních organizací pozitivně. Poměrně velká část však má kritické připomínky, neboť zaměstnavatelé jim v době nástupní praxe nevěnují dostatečnou pozornost. Podobně je tomu při projednávání podmínek a perspektivy odborného i funkčního postupu. Rovněž těmto otázkám nebývá věnována dostatečná pozornost.

Součástí procesu zapojování absolventů vysokých škol do praxe jsou stabilizační a flukтуаční tendence. Zhruba polovina absolventů vysokých škol do 5 let po ukončení vysokoškolského studia mění zaměstnání, přitom poměrně značná část již v prvním roce zaměstnání. I když jsme si vědomi, že nejde o zcela mimořádný společenský jev, neboť i u ostatních kategorií pracovníků je flukтуаční pohyb největší v prvním roce, popřípadě v prvních třech letech zaměstnání, lze považovat flukтуаční pohyb absolventů vysokých škol za poměrně značný.

Při hodnocení flukтуаčních tendencí je nutno vycházet z toho, že většinou nemají protispoločenský charakter. Nejsilnějším motivem jsou rodinné důvody (především plat a byt), dále následuje nedostatečné využívání získaného vzdělání, nedostatky perspektiv odborného a funkčního postupu.

Kromě toho bylo zjištěno, že část absolventů začíná pracovat v jiném oboru či specializaci, než kterou vystudovala. Shoda mezi vystudovanou specializací a zařazením v praxi bývá však v některých případech přeceňována, zejména v souvislosti s hodnocením stupně uplatnění a celkové spokojenosti. U některých oborů je spokojenost absolventů i stupeň jejich uplatnění podmíněn především konkrétním obsahem vykonávané práce. Toto zjištění má důležitý praktický význam jak pro jednotlivce, tak pro pracovní organizaci i celou společnost.

Stupeň seberealizace absolventů vysokých škol v praxi je ovlivňován zejména jejich zařazením na odpovídající funkční místo a náplní vykonávané práce.

Podstatnou složkou procesu přeměny absolventa vysoké školy ve skutečného odborníka je sociálně politická oblast — politické uvědomění, a zejména stupeň zapojení odborných schopností do realizace zájmů a potřeb pracovních organizací a celé společnosti. V socialistické společnosti má politická orientace absolventů vysokých škol velmi důležitý význam pro celkovou, a tedy i odbornou činnost. Je pozitivní, že účast absolventů vysokých škol v různých formách pracovní a společensko-politické aktivity postupně vzrůstá.

V letech 1976—1980 byl v rámci resortního úkolu ministerstva školství *Systém komunistické výchovy na vysokých školách* mimo jiné řešen také úkol *Socioprofesionální orientace studentů*; jeho cílem bylo pokud možno zpřesnit vlastnosti a charakteristiky určitých hypotetických typů studentů, které se na základě výsledků dlouhodobého výzkumu *Sociální a politický profil studentů UK* (řešen kolektivem pracovníků studijně metodického střediska ÚML UK, za povědný řešitel J. Munk) podařilo v obrysech pracovní vymežit.

Ve výsledcích se ukázalo, že výzkumný úkol nejen splnil tento vytčený cíl, ale přinesl i celou řadu sice dílčích, avšak nesporně zajímavých poznatků pro řízení procesů komunistické výchovy na vysokých školách. Jednalo se o typologický výzkum souboru studentů posledních ročníků právnické (278 respondentů) a matematicko-fyzikální (130 respondentů — neučitelské obory) fakulty (školní rok 1978—79), kteří představovali v rámci Karlovy univerzity určitý profil. (1) Závěry nelze jednoznačně zobecňovat. Některé z nich by však podle našeho názoru stály za další ověření a zpřesnění na reprezentativním vzorku studentů, pakliže to neumožnila už v této fázi komparace se závěry dalších obdobně zaměřených výzkumných úkolů. (2)

Cílem výzkumu současně bylo ověřit sekundární analýzu longitudinálního šetření *Sociální a politický profil studentů UK*, eventuálně odhalit sociální zázemí formování socioprofesionální orientace.

Byly vymezeny dva hypotetické typy studentů, jejichž charakteristiku měl výzkum upřesnit.

1. Student s vyhraněnou socioprofesionální orientací, jehož charakterizují:

- cílevědomá volba oboru
- praktické zkušenosti v oboru
- studium pramenů i nepovinných (nepředepsaných)
- spíše nadprůměrná úroveň prospěchu
- vysoké hodnocení činnosti v budoucí profesi
- konkrétní představa o budoucí pracovní činnosti (zaměstnání)

(1) Kromě standardního programu strojového zpracování dat byl experimentálně použit systém GUHA (automatické vyhledávání hypotéz). Podrobnější informace o principu této metody a její aplikaci při společenskovedních výzkumech podává mimo jiné Z. Renc [Renc 1972 : 527].

Pro interpretaci dat bylo podstatné, že výběrový soubor studentů posledních ročníků na obou fakultách odpovídal svým složením populaci studující na obou fakultách v letech 1972—1978, a to nejen z hlediska pohlaví, ale i dalších dvou de facto identifikačních znaků — vzdělanostní úrovně obou rodičů.

(2) Například mezinárodní výzkum *Vliv vysokoškolského vzdělání na změny v sociální struktuře socialistické společnosti* řešený pod vedením D. Holdy (SMS ÚML UK ve spolupráci s ÚFS ČSAV).

- motivace studia: především získání znalostí nutných pro výkon povolání
- studium žádané (původně zvolené) specializace
- charakter vlastní práce je považován za hlavní kritérium výběru zaměstnání

2. Student se vzdělanostními aspiracemi, jehož charakterizují:

- volba fakulty (tím i profese) podřízena snaze získat vysokoškolské vzdělání jako takové
- motivace studia: především perspektiva dobrého výdělků a společenského postavení
- absence konkrétních znalostí a zkušeností o praxi v oboru
- studium pouze povinných studijních pramenů
- prospěch spíše podprůměrný
- absence konkrétních představ a hlubšího zaměření na určitou činnost v profesi
- nedochází ke specializaci během studia (pouze z nezbytnosti, pokud je to na dané fakultě nutné)
- o výběru zaměstnání rozhodují jiná kritéria než vlastní pracovní náplň (finanční efekt pracovní činnosti, společenské postavení spjaté s druhem zaměstnání apod.)

V rámci dané studentské populace se použitou metodikou výzkumu i zpracováním dat tyto dva typy skutečně podařilo ve značném rozsahu empiricky ověřit. Na matematicko-fyzikální fakultě převažoval první typ, na právnické fakultě druhý typ studenta. Podle našeho názoru lze předpokládat, že i na ostatních fakultách UK a na naprosté většině vysokých škol v ČSSR by se studentská populace měla podobně rozpadat na dva odlišně orientované typy studentů, přičemž modifikace jejich (výše uvedených) charakteristik budou jen velmi jemné.

Interpretační schéma výsledků výzkumu vycházelo z důležitého poznatku, potvrzeného mnoha výzkumy studentů, které byly v průběhu pětiletky v rámci resortního úkolu Systém komunistické výchovy na vysokých školách realizovány: Proces „profesionalizace“ studentské populace, tj. její postupné diferenciaci v průběhu studia v závislosti na oboru studia, je tím nejvýraznějším momentem změny ve struktuře osobnosti vysokoškoláka. Tento proces samozřejmě absoluteriem vysoké školy nekončí, završuje se, a to nikoli krátkodobou, praxí. Právě tak jeho počátek a předpoklady k jeho průběhu vznikají daleko dříve než při vstupu na zvolenou fakultu vysoké školy — právě jako určitá socioprofesionální orientace, která zahrnuje systém postojů, motivů a hodnotových orientací, zájmů a ideálů spjatých jak s budoucím povoláním, tak s postavením, které chce mladý člověk ve společnosti zaujímat. Jeho základem je výchova a sociální zkušenost převzatá od předchozích generací. Osobní životní zkušenosti korigují další vývoj, během něhož dochází ke stabilizaci nebo změně profesionálních zájmů.

Socioprofesionální orientace je u mládeže úzce spjata s úrovní poznání, avšak současně představuje určitou „ochotu“, připravenost k činnosti, směřující k dosažení vybraného cíle. Tato „ochota“, snaha sledovat určitou socioprofesionální orientaci a reálné schopnosti pro její realizaci tvoří základní předpoklady k dosažení vytčeného cíle, v našem konkrétním případě vysokoškolského vzdělání. Přitom je evidentní, že tyto dva předpoklady se neutvářejí ve vývoji osobnosti nezávisle, zejména rodinné prostředí ovlivňuje oba v naprosté většině souhlasně.

Vstupem na vysokou školu dochází k vlastní realizaci orientace osobnosti mladého člověka na vysokoškolské studium. Proces profesionalizace pak na